

AZERBAJCAN-BAKÜ'DE BULUNAN İNSAN HEYKEL BİÇİMLİ MEZAR TAŞLARI VE ORTA ASYA-AZERBAJCAN-ANADOLU İLİŞKİSİ

Yunus BERKLİ

Özet

Mezar, defin geleneği ve bu gelenekle ilgili ritüeller, ilkel toplumlardan gelişmiş medeniyetlere kadar her devirde anlamını daha da zenginleştirerek önemini korumuştur. Özellikle Türkler arasında ölü kültü pek çok toplumla kıyaslanamayacak kadar anlamlı ve zengindir. Araştırmalarda erken dönemlerden başlayarak Türklerin, mezarları üzerine ölü ile alakalı özel işaretler, insan veya hayvan biçiminde heykeller diktikleri tespit edilmiştir. Bu özel işaret veya heykellerin benzer örneklerinin Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde de karşımıza çıkması, bu çalışmada Orta Asya Anadolu ilişkisini incelememizi zorunlu kılmıştır. Türklerde mezarlık üzerine figürlü veya heykel formunda mezar taşı dikme geleneği M.Ö. dönemlerden başlayarak Orta Asya'nın bütün bölgelerinde taşıdığı anlamdan dolayı özenle yaşatılmış, aynı anlam bütünlüğü içerisinde günümüze kadar Anadolu, hatta Balkanlarda da devam ettirilmiştir. Atalar kültü ile alakalı bu uygulamanın eski gelenekte ölen kişinin ongunu olarak nitelendirilmesi ile farklı bir anlam kazanmıştır. Bu heykellerin aynı zamanda yurdundan uzak gurbette ölen Alpler için de dikiliyor olması, yaşayanlar için de bir saygı sebebi oluşturuyordu. Orta Asya'dan gelen köklü bir gelenek olarak bu uygulamanın günümüzde hem Anadolu'da ve hem de Balkanlarda güçlü bir şekilde yaşatılıyor olması, Türk sanatı ve kültürünün sürekliliğini ispat eden heyecan verici bir tespittir. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde karşımıza çıkan ve şimdiye kadar sadece Anadolu'nun belirli bölgeleri ile sınırlı olduğu sanılan bu heykellerin, Türk kültür tarihi açısından büyük bir değer taşıdığı ve özel, saygın kişiler için anlamlı bir defin geleneği olduğu bu çalışma ile ortaya konulmaya çalışılmıştır. Gerek yurt dışında ve gerekse yurt içinde çoğu örnek, yerinde görülerek incelenmiş, bölge insanı ile görüşmeler yapılarak birinci elden kaynak oluşturma yoluna gidilmiştir. Çalışmanın bir başka yönü de Orta Asya ile Anadolu'daki heykel örnekleri arasında karşılaştırmalar yapılarak, aralarındaki sosyokültürel bağın sağlam temeller üzerine kurulmaya çalışılmış olmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Heykel biçimli mezar taşı, Türkler, Orta Asya, defin töreni, ongun, Eski Türk inancı.

SCULPTURAL HUMAN SHAPED GRAVESTONES FOUND IN BAKU, AZERBAIJAN AND CONNECTION BETWEEN CENTRAL ASIA AND ANATOLIA

Abstract

Grave, funerals and traditional rituals has kept its importance from primitive communities to developed civilizations by enriching its meaning at all stages. Particularly in Turkish culture, death notion has as a deep meaning as it cannot be compared to many other societies. It has been found that Turks have put special symbols about the death one and situated human or

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniv. Güzel Sanatlar Fak. Temel Eğitim Bölümü Erzurum / TÜRKİYE, yberkli@atauni.edu.tr

animal shaped sculptures on the graves since very early periods. It has forced us to research the connection between Central Asia and Anatolia that we encounter similar ones of those special symbols and sculptures in Anatolia. Turkish tradition of situating gravestones with figures and in the shape of sculpture emerged in BC periods and maintained carefully because of its meaning in all regions of Central Asia. With this meaning, this tradition still continues in Anatolia even in Balkans. It has gained a different meaning by the defining it as death man's peace. Moreover, situating these sculptures for the memory of Alps who died far away from their homes has generated a reason for respect. Applications of this tradition in Anatolia and Balkans in a strong manner are an exciting founding which proves continuation of Turkish art and culture. In this study, it has been aimed to put forward that these sculptures, which have been thought to be limited within some certain regions of Anatolia, have a great importance in Turkish culture and they have been an expressive funeral for respectable people. This study also tries to compare the sculptures both in Central Asia and Anatolia and establish the connection between them on a strong socio-cultural ground.

Key Words: Sculpture shaped gravestone, Turks, Central Asia, Funeral, symbol, Old Turkish beliefs.

Giriş

Heykel, çeşitli araç-gereçler ile oluşturulan üç boyutlu eserlerin adı ve bu eserlerin oluşturduğu estetik değerler aracılığıyla, duygu ve düşünceleri iletme sanatıdır. Sanatçının ortaya çıkardığı eser, soyut ya da somut ifadeleri görsel anlamda canlandırabileceği gibi anlatımcı ya da süsleyici tarzda olabilir. Heykel hemen bütün medeniyetlerde ilk çağlardan beri bir kişi ya da olayın anısını yaşatmak ve gelecek nesillere aktarmak amacıyla kullanılmıştır. Olay veya kişi anısının en çarpıcı örnekleri; savaş galibiyetleri ve ölümle ilgili ölen kişinin sosyal statüsünü öne çıkarmak için yontulan heykellerde karşımıza çıkar.

Türklerin pek az millete nasip olan bir tarih ve kültür mirasına sahip olduğu araştırmalarla ortaya konulmuştur (Sayan, 2009: 157). Bu mirası oluşturan maddi kültür unsurlarının zenginliği ve çeşitliliği yine pek çok millete nasip olmayan zengin anlamlar içermektedir. Özellikle mimarinin dışında pek çok sanat dalında olduğu gibi taş yontu sanatında da oldukça başarılı örnekler verdikleri ve bu konuda geçmişten gelen tecrübelerinin olduğu, Orta Asya'daki eserlerden anlaşılmaktadır. İnsan ya da hayvan figürünün simgesi olarak taştan yontulmuş bu heykellerin çoğunluğunun, mezar taşı olarak ya da mezarda yatan ölüyle ilgili geleneğin, eski çağlardan günümüze kadar gelen atalar kültü ile alakalı önemli bir defin geleneği olduğu bilinmektedir (Yılmaz, 2005: 208-209). Girilen çeşitli dinler, Türkler arasında bu geleneğin yaşatılmasına engel olmamış, hatta heykel konusuna ihtiyatlı yaklaşan İslam dininde de Türkler, bu tarz mezar taşlarını yapmaya devam etmişlerdir. Orta Asya gezimizde karşılaştığımız, Asya'nın hemen her bölgesinde bu tür taşların varlığı; Anadolu'daki örneklerin kökeninin Orta Asya bağlantısını ortaya koymamız açısından büyük önem arz etmektedir.

Azerbaycan'daki İnsan Biçimli Heykeller

Azerbaycan Bakü'de Kız Kalesi'nin arka kısmında yer alan medresenin avlusundaki revaklar arasında özentisiz bir biçimde sergilenen insan heykel biçimli mezar taşları, eski geleneğin taze ve canlı örnekleri olarak kendilerini belli ederler. Ayakta ve oturur biçimde yontulan heykellerin (Fotoğraf-1-2) ikisinin baş kısmının kırık olduğu görülmektedir (Fotoğraf -3-4).

Baş kırık olan 1 numaralı heykel 160x65x25 cm ölçülerinde olup, omuzlar geniş, yumuşak kavisle dar bel kısmından sonra dolgun hatlı bir bütün hâlinde, belden aşağı kısmı verilmiştir (Fotoğraf-1 Çizim-1). Belden aşağı kısmın yuvarlak dolgun hatlı verilmesi, genellikle kadın mezar taşlarında görülen bir özelliktir (Fotoğraf-2). Ayak kısmının zemine gelen orta kısmı yontularak oyuk hâle getirilmiş, böylece ayakların konturları özellikle vurgulanmak istenmiştir. Heykel sade olup, üzerinde herhangi bir süsleme veya yazı bulunmamaktadır. Heykelin kaba ve özentisiz yontusu, üslup olarak geç Orta Çağ heykel formları ile benzerlik göstermektedir. Anadolu'da karşımıza çıkan ve daha geç dönemlere ait örneklerde de orantısız bir işçilik görülür (Fotoğraf-3).

Fotoğraf 1- Heykel biçimli bayan mezar taşı
(Bakü-Azerbaycan)

Çizim 1- Bayan mezar taşının çizimi
(Bakü-Azerbaycan)

Bu örneklerde yöresel sanatçılar, bize göre sanki yonttukları heykelin sanat eseri özelliğinden ziyade, verdiği mesajı öne çıkarma kaygısı içindedirler. Belki de bu yüzden, yontuyu işçilik açısından fazla önemsemedikleri düşünülebilir.

Fotoğraf 2-Soyut heykel biçimli kadın mezar taşı
Habib Baba Türbesi 19. yy. Erzurum

Fotoğraf 3-Eskişehir yöresinden heykel
biçimli mezar taşı (B. Karamağaralı)

Çizim 2- Güney Sibirya'da kurgan etrafındaki
taş balballar (Radlov)

Çizim 3- Göktürk dönemi heykel biçimli
mezar taşları (Radlov)

Yöresel sanatçı bu yönü ile yontulan heykel, mezarda yatan kişiyi sosyoekonomik ve dinî özellikleri ile değil de sadece biçim olarak anlatmayı yeterli görmüş gibidir. Bu tür taş heykellerin, üzerinde her ne kadar süsleme elemanlarına yer verilmemişse de vücut hatlarının biçimli oluşu bunu balballardan ayırmaktadır. Çünkü balbalları taş heykellerden ayıran en önemli özellik, kaba ve orantsız olmalarıdır (Belli, 2003: 37). Bazen büyük yontulmamış tek parça bir taşın bile balbal olarak kullanıldığı görülmektedir (Fotoğraf-11).

Fotoğraf 4- Erkek için yontulmuş insan heykel biçimli mezar taşı (Bakü-Azerbaycan)

Çizim 4- Heykel biçimli mezar taşının çizimi (Bakü-Azerbaycan)

Fotoğraf 5- Heykel biçimli mezar taşı
Boy Ahmetli Köyü/Karabağ (R.Efendi)

Fotoğraf 6- İskit dönemi taş heykel
M.Ö VII ila V. yy. Kiev (O. Belli)

Biçim olarak insan formunda, 175x53x21 cm boyutlarında olan bir diğer heykel ise baş kısmı yuvarlak, gövde ise dikdörtgen şeklinde işlenmiştir (Fotoğraf-4 / Çizim-4). Bu tarz heykellerin bazılarının baş kısmının yuvarlak, bazılarının ise düz verilmesinin, toplumsal bir statü ile alakalı olabileceği araştırmacılar tarafından ileri sürülmekte (Gumilev, 1993: 261), en erken örneklerine ise Neolitik dönemde, Anadolu'da Göbekli Tepe'de rastlanmaktadır (Schmidt, 2007: 83-84). Alt kısmının sivri bir şekilde yontulması kanaatimizce heykeli toprağa daha rahat gömmek için olmalıdır. Kırgızistan'da bulunan benzer örneklerin de aynı biçimde yontulması

iddiamızı doğrulamaktadır. Heykelin baş ve gövde bölümünü belirleyen geniş konturlu derin silmeler, dikey görüntüyü dengeleyen yatay çizgiler olarak dikkat çekmektedir. Baş kısmında kazıma tekniğinde göz ve burun üsluplaştırılarak verilmiş, ağız kısmı ise gövde ile baş kısmını çevreleyen derin kontur çizgisi ile verilmeye çalışılmıştır. Böylece heykelde bir soyutlaşma çabasının olduğu dikkati çekmektedir. Heykelin gövde kısmında ise asimetrik şekilde yerleştirilmiş karşılıklı birer el kabartması dirsekten yukarı kıvrık biçimde, parmaklar açık göğse yapışık bir şekilde işlenmiştir. Oldukça etkileyici bir formda verilen bu heykelin benzer örnekleri yine Azerbaycan'ın Karabağ-Ağdam bölgesi, Boy Ahmetli Köyü'nde bulunmaktadır (Fotoğraf -5). Yine bugün Kiev müzesinde sergilenen ve M.Ö. VII-V. yüzyıla tarihlendirilen bir İskit taş heykeli (Belli, 2003: 42) ile büyük bir benzerlik gösteren bu heykel, bize göre İskit geleneğinin geç dönem örneği olmalıdır (Fotoğraf -6).

Fotoğraf 7- Oturur biçimde yontulmuş insan heykel biçimli mezar taşı (Bakü-Azerbaycan)

Çizim 5- Oturur biçimde yontulmuş insan heykel biçimli mezar taşının çizimi

Bir diğ er örneğ imiz de 142x75x25 cm ölçülerinde olup (Fotoğraf -7/ Çizim-5), baş gövde kısmı sağlam, oturur biçimde ve özentisiz ve üç boyutlu olarak yontulmuştur. Heykelin elleri önde göğüs hizasında birleştirilmiş ve gövdenin alt kısmına göre hafif yüksek kabartma tekniğinde işlendiği görülmektedir. Boyun kısmı da yine kazıma tekniğinde yontularak özellikle belirtilmiştir. Eserin üzerinde yazı, desen ve figür olarak herhangi bir süsleme bulunmamakta, ayrıca getirildiği yer de bilinmemektedir. Üslup olarak Azerbaycan-Kelbecer, Lâçin, Şemahlı ve Ağdam bölgesi heykelleri ile benzerlik gösteren bu heykel biçimli mezar taşının, VIII. yüzyıl sonrasına ait olabileceğini düşünmekteyiz.

Fotoğraf 8- Oturur biçimde yontulmuş insan heykel biçimli mezar taşı (Bakü- Azerbaycan)

Çizim 6- Oturur biçimde yontulmuş insan heykel biçimli mezar taşının çizimi

Son örneğimiz de 133x58x24 cm ölçülerinde olup (Fotoğraf-8/Çizim-6), Azerbaycan-Şemahlı bölgesi Dağkölan köyünden getirilmiştir (Efendi, 1986: 22). Oturur biçimde, elleri önde göğüs hizasında çapraz vaziyette birleştirilmiş tarzda işlenen heykelin başı kopmuştur. Eserin oturuş biçimi, Göktürk dönemi heykelleri ile benzerlik göstermesi, aynı sanat kaynağından beslenen bir üslup birliğini yansıtmaya bakımdan önemlidir. Heykeldeki temiz işçilik ve gösterilen özen, bunun IX. veya X. yüzyıla ait olabileceğini göstermektedir. Gerçekten de bu dönem ve sonralarında Azerbaycan bölgesi mezar taşları ve heykellerinde oldukça temiz işçilik göze çarpmaktadır.

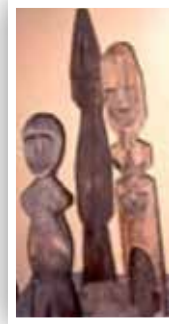
Türklerde Mezar ve Heykel Geleneği: Taş Heykel, Balbal ve Umay Ana

Türklerin, ölülerinin ruhları rahatsız edilmesin diye kalabalıklardan uzak, yüksek dağ ve tepelerin zirveleri veya yamaçlarını özel mezarlık alanları oluşturmak için özellikle seçtikleri bilinmektedir. Böylece bu bölgeler, yabancılara yasak kutsal alanlar olarak saygı görmüştür¹. Çok değer verdikleri aile büyüklerini veya hakanlarını öldüklerinde bu bölgelerde oluşturulan anıt mezarlara gömerek yarı kutsallaştırmışlar ve bu inanış neticesinde çok zengin defin geleneğinin oluşmasını sağlamışlardır.

İskit ve Hun dönemlerinde kurgan olarak adlandırılan bu anıt mezarlarda (Fotoğraf -9), başlangıçta ölen kişi ile beraber şahsi eşyaları ve atlarının yanında ahşaptan ölünün ruhunu temsil eden insan heykelleri de yer almakta idi (Fotoğraf -10). Mezar içerisine konulan bu insan ve hayvan heykelleri zamanla mezarların üzerine konulmaya başlanmış, anlam olarak da derin ve zengin inanışların ifade edildikleri yerler olmuşlardır.

Fotoğraf 9-Bir kurgan resmi Cambul-Kazakistan (Y. Çoruhlu)

Fotoğraf 10- Hun Kurganlarından çıkan ahşap insan heykelleri

Mezarların üzerine atalar ruhunu temsil eden taş heykellerin dikilmesi, geçmişten gelen atalar kültü ile alakalı eski bir inanın devamı olarak yaşatılmasından başka bir şey değildir (Vasiliev, 1997: 297-298). Defin geleneği ile ilgili en erken örneklerde, ölenin resmi ya kayalara çiziliyor ya da oyularak oluşturuluyordu ki, bu tür insan şekillerine ruh heykeller (Esin, 2006: 287-288) veya obo (Deniz, 2006: 8) denilerek saygı gösteriliyordu (Çoruhlu, 1998: 99). Kayalara çizilen veya oyulan insan şeklindeki bu heykeller, Kuzey Asya'da Karasuk devrinden kalan (MÖ 1330-800) çok eski ve değişmez bir geleneğin devamıdır. Bu heykellerin, hepsinin uzakta ölmüş ve böylece memleketinde mezarı olmayan Türk alp ve elçilik mensupları anısına, kağanlar ve yakınları tarafından yaptırılan abideler oldukları, tespit edilmiştir (Esin, 2006: 286). Ayrıca, mezar için ölen kişi ile alakalı kabartma veya heykel tarzında resim yapma tarzı, Türklere ait bir gelenek olarak Çin kaynaklarında da yer almıştır (Esin, 2006: 288). Erken dönemlerde mezar içindeki bir odaya ölenin suretini (sin) yapma geleneği (Esin, 2001: 167), kanaatimizce daha sonraları mezar üzerine mezar taşı şeklinde değişime uğramıştır. Hem ölenin sureti ile hatırası yaşatılmış oluyor hem de ölünün ve mezarlığın kötü ruhlardan bu şekilde korunduğuna inanılıyordu. Bugün Orta Asya'nın geniş bozkırlarında İskit ve Hun Dönemine ait pek çok taş heykel, eski geleneğin sessiz tanıkları olarak beklemektedirler (Çizim 3). Bu tür heykeller, sadece Orta Asya ile sınırlı kalmamış, erken dönemde İran, Azerbaycan, Kafkasya (Dumézil, 2000: 36-103) ve Anadolu'da da bu kültürün devamı olarak karşımıza çıkmaktadırlar (Sevin, 2005: 73).

Eski Türk inancında ruhlar; hastaya, cesede ve suni tasvir olan "onguna" da nüfuz edebilirlerdi. Ongunlar, onlar için iyi ve kötü şeylerin oluşmasında birer aracı olabilirlerdi. İnsan ruhu özellikle atalar ruhu bu totem/ongunlara geçebilirdi. Bu yüzden bu totem-ongunlar eski Türk inancında kutsal sayılmıştır. Hiung-nular'a

(Hunlar) “Kun” adını verdiği sanılan meşhur ongun koç veya koyun, bütün Türk boylarında belki de bu yüzden muteber sayılmıştı (Esin, 2006: 271). Totemin varlığı şahsın ölümüyle sona ermeyip, görünmeyen kısmı iskelette, dondurulmuş derisinde veya suni olarak yapılan eşyada, mesela; ağaçtan veya taştan yontulmuş heykelde, keçeden kesilmiş figürde varlığını devam ettirir. Bu yüzden ongunlar, “ruhların meskeni” (Rasony, 1988: 29) olarak kabul edilmiştir. Bu heykellere halk arasında taş baba veya taş nine denilerek çoğu kez kaba bir şekilde yontularak mezar üzerine konulmaktadır (Çoruhlu, 1998: 99).

Fotoğraf 11-Balbal heykeli-Moğolistan
(S. Başaran)

Fotoğraf 12-Umay Ana heykeli-Kazakistan
(O. Belli)

Özellikle Göktürkler Döneminde, öldürülen düşmanı sembolize eden ve ölümden sonra öldüren ‘Alp’e hizmet edeceğine inanılan, adına balbal denilen heykellerin bugün Orta Asya’nın geniş bozkırlarında Güney Rusya, Ukrayna, Prusya, Güney Sibiryaya, Orta Asya ve Moğolistan’da çok miktarda örneği bulunur (Rasony, 1988: 27/Fotoğraf -11). Göktürklerde daha çok görülen balbalların, savaşta öldürülen düşmanları temsil ettiğini (Çoruhlu, 1998: 98; Rasony, 1988: 27; Tansuğ, 1986: 81), taş heykellerin de mezar heykeli olduğunu, bizzat mezarda yatan ölüyü veya ölen hakanın askerlerini temsil ettiğini ileri süren araştırmacılar olduğu gibi (Yılmaz, 2006: 125-126), bu heykellerin bazen de saygı gösterilen ruhları temsil eden yontular (ongun) olduğunu da ileri süren araştırmacılar vardır (Çoruhlu, 1998: 99). Hatta bu heykellerin bir kısmının aynı defin alanında cenaze törenine katılan önemli kişileri sembolize ettikleri ile ilgili görüş de dikkate alınmalıdır (Yılmaz, 2005: 209). Bunun dışında adına taş baba, taş nine (Yılmaz, 2005: 208-209), Umay Ana veya Umay Baba denilen ve Orta Asya Türkleri arasında yarı kutsal kabul edilerek (Belli, 2003: 47, Potapov, 1996: 216), savaşa katılanları aile ve obadaki küçük çocukları koruduğuna, hamile kadınların doğumuna yardım ettiğine (Geybullayev, 1999: 215) ve küçük hayvan yavrularını kötülöklere karşı koruduğuna inanılan (Belli, 2003: 47-48) heykellerin de önceleri balbal oldukları zannedilmiştir (Fotoğraf -12). Fakat yapılan araştırmalar, bunların atalar ruhu ile alakalı heykeller olduklarını göstermiştir (İnan, 1998: 397-399). Umay Ana, Orta Asya’da eski Türk

toplulukları arasında bir tanrıça-ilahe olarak kabul edilmiş (Potapov, 1996: 215) ve kanatlı bir kuş biçiminde düşünülmüştür (Geybullayev, 1999: 215). Umay Ana'nın koruyucu özelliğinin yanında, doğum yapacak hamile kadınlara yardım ettiğine de inanılması, İslami dönem Türkleri arasında da inanılan bir değer olarak yaşatılmıştır. Özellikle Süleyman Çelebi'nin yazmış olduğu "Vesiletü'n-Necat-Mevlid"de (Kurtuluş Vesilesi)

"Geldi bir akkuş kanad ile revan

Arkamı sığadı kuvvetle heman" ifadelerinde Hz. Peygamberin annesinin doğumuna ak kanatlı bir kuşun yardıma geldiği anlatılır ki bu ifadeler, kanatlı Umay Ana düşüncesinin İslami dönemde de Türkler arasında yaşatıldığını göstermesi bakımından önemlidir.

Taş heykellerin de mezar heykeli veya bizzat mezarda yatan ölüyü temsil ettiğini (Çoruhlu, 1998: 99), hatta heykelin tam altında ölüye ait küllerin bulunduğunu ileri süren araştırmacılar olduğu gibi (Ivanovovsky, 1892: 10), bazı araştırmacıların da bu heykellerin, bazen saygı gösterilen ruhları da temsil eden yontular (ongun) olduğu iddiaları dikkate alınmalıdır (Çoruhlu, 1998: 99-100). Bu tür taş heykeller üç boyutlu heykel formunda olabildiği gibi, çoğu zaman taşa kazınmış, alçak veya yüksek kabartma tarzında da olabiliyordu. Ölünün anısına, mezarına taş heykellerin dikilmesi geleneğinin, günümüz dünyasında hâlâ kullanılması, ilgi çekicidir (Fotoğraf-13-14).

Fotoğraf 13- Zhunkara anıt mezar taşı
Göktürk Dönemi (N. Diyarbekirli)

Fotoğraf 14- Taş heykel Bişkek-Kırgızistan
(O. Belli)

Azerbaycan Kuba bölgesi Musevi Türk mezarlığında mezar başına ölüyü temsil eden yontulmuş insan heykeli dikme geleneğinin günümüzde de tüm canlılığıyla devam etmesi (Ünal, 1997: 290), Anadolu'da da bu geleneğin bazı bölgelerde görülmesi (Özkan, 2000: 34-35), Türk sanatının köklü ve sürekliliğinden başka bir şey değildir (Fotoğraf -15-16).

Fotoğraf 15-Musevi/Türk mezar taşı
Kuba/Azerbaycan (M.Ünal)

Fotoğraf 16-Heykel biçimli mezar taşı
Erzincan (H.Özkan)

İslamiyet öncesi Türklerde oluşan büyük ve görkemli bir defin anlayışının, ata ruhlarının kutsal sayılması ve atalara duyulan derin saygının, bazı araştırmacıların iddialarının aksine (Belli, 2003: 46) İslami dönemde de sürdüğü elde edilen kaynaklardan anlaşılmaktadır. Hatta gelenek sadece İslam dini içerisinde yaşatılmamış, başka dinlere giren Türklerde bu geleneği geliştirerek devam ettirmişlerdir (Berkli, 2007: 215-218).

Anadolu'daki İnsan Biçimli Heykeller

Türklerin İslam dinine girmelerinden sonra geleneğin Orta Asya dışında Anadolu'da da devam ettiği görülmektedir. Yoğun olarak Doğu Anadolu, Orta ve Batı Anadolu'da Alevi mezarlıklarında karşımıza çıkan heykel biçimli mezar taşları (Berkli, 2007: 108-110), eski Türk defin geleneklerini (Karamağaralı, 1992: 29-30: Esin, 2006: 258) günümüze kadar devam ettiren önemli örneklerdir (Fotoğraf -17-18-19-20).

Fotoğraf 17-İnsan heykel biçimli mezar taşı
Çayırılı-Erzincan

Fotoğraf 18-İnsan heykel biçimli mezar taşı
Çayırılı-Erzincan

Orta Asya'dan gelen yeni göçlerin etkisi ile Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde somut insan biçimli veya figürlü mezar taşlarının yapılması, geleneğin devam ettirilmesi bakımından büyük önem arz eder.

Fotoğraf 19-Heykel biçimli mezar Taşı İnce Araplar Köyü/Besni-Adıyaman (M. Aslan)

Fotoğraf 20-Heykel biçimli mezar taşı Aşağı Çağlayan/Eskişehir (B.Karamağaralı)

1243 Köseadağ Savaşı öncesi ve sonrası, Moğol istilacılarının önünden Orta Asya'dan kaçan çeşitli Türkmen topluluklarının Anadolu'ya gelmeleri ile Azerbaycan ve Anadolu'daki mimari yapılarda ve el sanatlarında figüratif bezemelerin arttığı dikkati çeker. Özellikle bu dönemde batıya ihraç edilen ve Avrupa'da kraliyet aileleri ile kilisenin törenlerde kullandıkları kaftanlardaki yazı ve figürler ile (Rosamond , 2005: 96-106-108) sergi amaçlı halılarda (Yetkin, 1991: 24-25), figüratif bezemeli bu etkiler daha nettir. Bazı bölgelerde örneklerin oldukça basit tarzda yontuldukları, orantıya dikkat edilmediği görülür (Fotoğraf 20). Bazı bölgelerde ise ince bir işçilikle dikkatli bir gözlemin eser üzerinde birleştirildiği görülür. Heykellerde özellikle simetrisinin olmaması; yontan sanatkarın sanat kaygısından ziyade mezar anıtında bir geleneği yerine getirme çabasıyla ürünü ortaya koyduğu düşüncesini akla getirmektedir. Örneklerimizin bir kısmında, ölen insanın cinsiyeti, yazı ile belirtildiği gibi çoğu zaman çeşitli ziynet eşyaları, mesleki işaretler veya kullandığı günlük eşyalarla öne çıkarılır.

Bu tür mezar taşlarının özellikle Erzurum, Tunceli, Adıyaman, Kars, Ardahan, Erzincan, Sivas, Eskişehir, Tokat ve Malatya başta olmak üzere Anadolu'nun pek çok bölgesindeki Türkmen yerleşim birimlerinde karşımıza çıkması bir tesadüf değil, bilinçli bir geleneğin inançla yaşatılmasıdır. Özellikle üç boyutlu veya taşa kazınmış bir şekilde verilen bu heykel veya rölyeflerin artık ölen şahısla alakalı özelliklerin anlatıldığı veya gösterildiği somut birer tablo gibi düzenlendikleri görülmektedir

Fotoğraf 21- Sanduka biçimli figürlü mezar taşı
Urud Köyü-Sisian-Azerbaycan (R. Efendi)

Fotoğraf 22-Figürlü mezar taşı
Akşehir (B. Karamağaralı)

(Fotoğraf 21-22-23). Taşların üzerleri birer konu veya olayı hikâye eden, izleyici üzerinde dramatik etkiler bırakan bir yaşam biçiminin sosyolojik yansımaları olarak anlam kazanır. Çünkü yapılan araştırmalar ve elde edilen sonuçlar Türk sanatında kullanılan motiflerin pek çoğunun gelişigüzel, tesadüfen kullanılmadığını (Berklı, 2007: 69-71), hemen hepsinin bilinçli bir şekilde taşıdıkları anlama göre taş işlendiklerini göstermektedir (Fotoğraf 24-25).

Bazı mezar taşları üzerinde yer alan şekil ve işaretlerin, Göktürk harflerine olan benzerliği (Karamağaralı, 1992: 21), aşiret boylarına ait damga veya sembollerin de buralara birer tapu mührü gibi işlendiklerini göstermektedir (Berklı, 2011: 87).

Erken Osmanlı medeniyetinde de bu geleneğin devam ettirildiği ancak dönem ilerledikçe somut formlardan soyutlaşmaya doğru bir eğilimin olduğu göze

Fotoğraf 23- İnsan figürlü
sanduka biçimli mezar
Çayırılı/Erzincan

Fotoğraf 24- Kün-ay, silah ve tarak
motifinin işlendiği sanduka tipi mezarlık
Çayırılı/Erzincan

Fotoğraf 25- Çeşitli silah
motiflerinin işlendiği mezar
taşı Hınıs-Erzurum

çarpar. Özellikle çok büyük boyutlarda baş ve ayak şahide taşları ile bir insanı andırır biçimde yontulan bu taşlar soyutlaşma çabasının güzel örnekleri olarak karşımıza çıkarlar (Fotoğraf-24). Osmanlı Dönemi İstanbul ve diğer büyük merkezler dışında Anadolu'nun bazı bölgelerinde özellikle Alevi-Bektaşî geleneğinin yoğun olduğu yerlerde, figüratif yönden zengin işlemeli mezar taşları soyut veya somut biçimdeki mezar taşlarının yanında yoğun olarak görülmeye başlar. Ancak bu mezar taşlarında bile kökeni ve anlamları eski Türk inanç sisteminden gelen Orta Asya etkili kozmolojik anlamlı işaretlerin ve çeşitli figürlerin, Alevi-Bektaşî düşüncesi içerisinde dini konulu yeni anlamlarla zenginleştirilerek geleneğin günümüze kadar yaşatılması sağlanmıştır (Pürlü, 2001: 739).

Sonuç

Mezarlar üzerine insan ve hayvan biçimli taş veya ahşap heykel dikme geleneği, Türkler arasında M.Ö. XIII. yüzyıldan günümüze kadar devam eden en önemli bir defin ritüelidir. Türklerin eski çağlardan beri çok değer verdikleri aile büyüklerini veya hakanlarını öldüklerinde anıt mezarlara gömerek yarı kutsallaştırdıkları bilinmektedir.

Karadeniz'in kuzeyinden Orta Asya'nın geniş bozkırlarına, Güney Rusya, Ukrayna, Prusya, Güney Sibirya, Orta Asya ve Moğolistan ve Anadolu'ya kadar olan geniş coğrafyada değişik kültürlerle ait binlerce insan biçimli heykeller, defin ile alakalı inanışların en önemli belgeleridir. Tarihin canlı ve sessiz tanığı olan bu heykeller, Anadolu'da Türklerden önceki medeniyetlerde de defin ile alakalı bir gelenek olarak görülür. Türkler, Anadolu ve Balkanlara geçişlerinde tarihî bir miras olarak Orta Asya'dan Azerbaycan ve Anadolu'ya aktardıkları ve defin geleneğinin ayrılmaz bir parçası olan ölü için insan ve hayvan heykel biçimli mezar taşı dikme alışkanlığını, bu törenin ayrılmaz bir parçası olarak gittikleri bölgelere de taşımışlardır. XX. yüzyıl başlarına kadar ne oldukları tam anlayamayan bu heykellerle ilgili son zamanlarda yapılan yayınlar, bunların Türklerin atalar kültü ile ilgili çok köklü bir inanışın sembolik birer anlatımı olduğunu ortaya koymuştur. Türklerin eski inançlarıyla alakalı olmasına rağmen, zamanla girilen değişik dinler içerisinde de bu geleneğin yaşatılması, defin ile ilgili düşüncenin ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir. Değer verilen, bazı bölgelerde yarı kutsal kabul edilen bu heykellerin zaman içerisinde somut anlatım biçiminden soyut ifade tarzına bürünerek varlığını günümüze kadar devam ettirmiştir.

Azerbaycan'da bulunan bu heykeller, Anadolu-Orta Asya bağlantısını sağlayan çok önemli bir kültür ve sanat köprüsü durumunda olup iki bölge arasındaki ilişkiyi köklü delillerle ilişkilendirmiş ve sağlam temeller üzerine oturtmamızı sağlamıştır. Bu gelenek sadece ölü kültü ile alaka değildir. Aynı zamanda dinî ve sosyal yaşamın ve atlı bozkır kültürünün kendine has dinamizminin de etkisini yansıtmaktadır.

Sonnotlar

¹ Günümüzde de Anadolu'nun çoğu yerinde yamaçlara ve önemli kişileri de bu yamaçlardaki en yüksek yere gömme geleneği hâlen devam etmektedir.

Kaynakça

- BELLİ, Oktay. (2003). Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller, İstanbul: Arkeoloji Ve Sanat Yayınları.
- BERKLİ, Yunus. (2007). "Ardahan Çevresinde Görülen Soyut İnsan Biçimli Mezar taşları," Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Sanat Dergisi, Sayı: 9. Erzurum: 108-117.
- (2007). "Haç Motifli Koç Heykelinin Düşündürdükleri", Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Sayı: 34, Erzurum: 215-232.
- (2007). "Mezartaşlarında Görülen Kılıç, Hançer, Ok-Yay ve Bayrak Motiflerinin Sembolik Anlamları", Ekev Akademi Dergisi, Sayı: 30, Bahar, Erzurum: 67-80.
- (2011). "Anadolu'daki Koyun, Koç ve At Heykel Biçimli Mezar Taşlarında Görülen Damgalar, Kökeni ve Sanat Tarihindeki Yeri ve Önemi", Ekev Akademi Dergisi, Sayı: 42. Erzurum: 102-119.
- ÇORUHLU, Yaşar. (1998). Erken Devir Türk Sanatının ABC'si. İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- DENİZ, Bekir. "Güney Kazakistan'da Mezar ve Mezarlık Geleneği", VII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, Gaziantep, 27 Haziran-1 Temmuz 2006
- DUMÉZİL, Georges. (2000), Kafkas Halkları Mitolojisi, Ankara: Ayraç Yayınları
- ESİN, Emel. (2001). Türk Kozmolojisine giriş, İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- (2006). Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu, İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- GEYBULLAYEV, (1999). Giyasettin-RIZA Vefayeva, "Eski Türklerde Umay Tanrıçası" Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Sayı 3. İzmir, s.s. 215-218
- GÜNGÖR, Harun. (1996). "Kayseri Zamantı Vadisi Mezar Taşlarında Mesleki İşaretler", İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Geleneği. II. Ankara: 185-192.
- IVANOVOSKY, J. (1892). Congres internationale d'Archeologie prehistorique, Moscow.
- İNAN, Abdulkadir. (1976). Eski Türk Dini Tarihi, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- (1998). "Umay İlahesi Hakkında", Makaleler ve İncelemeler, C. I. Ankara: 397-399.
- KARAMAĞARALI, Beyhan. (1992). Ahlat Mezar Taşları, Ankara: Kültür Bak. Yayınları.
- KARAMÜRSEL, Alim. (1990). "Eski Türkler de Defin Törenleri ile İlgili Usul ve Adetler ", Tarih ve Toplum, İstanbul: 280-281. İletişim Yayınları.
- ÖGEL, Bahaeddin. (1988). İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

- (1991). Türk Kültür Tarihine Giriş, VI, Ankara: Kültür Bak. Yayınları.
- ÖZKAN, Haldun. (2000). “Erzincan ve Çevresinde Orta Asya Türk Geleneğini Sürdüren Bezemeli Mezar Taşları”, Atatürk Ün. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum: 31-49.
- POTAPOV, L. P. (1996). “Etnografik Verilerin Işığında Eski Türklerin Tanrısı Umay”, (Çev: Muvaffak Duranlı), Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Sayı 1, İzmir: 213-233
- PÜRLÜ, Kadir. (2001). Sivas İlbeyli Türkmenleri, C.II, Sivas: Belediye Kültür yayınları.
- RASONYI, Laszlo. (1988). Tarihte Türklük, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını.
- ROSAMOND, Mack. E. (2005). Doğu Malı Batı sanatı, (İslam Ülkeleri ile Ticaret ve İtalyan Sanatı), İstanbul: Kitap Yayınları.
- ROUX, Jean Paul. (2001). Orta Asya-Tarih ve Uygarlık, (Çev. Lale Arslan), İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- SAYAN, Yüksel. (2009). “Türk Kültür Mirasının Korunması ve Tarihi Çevre Bilinci Üzerine”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt: IX, Sayı 1, İzmir: 157-160
- SCHMİDT, Von Klaus. (2007). “Die Steinkreise und die Reliefs des Göbekli Tepe”, Die ältesten Monumente der Menschheit. Stuttgart, Deutschen: Theiss Yay. 83-85.
- SEVİN, Veli. (2005). Hakkari Taşları Çıplak Savaşçıların Gizemi, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- TANSUĞ, Sezer. (1986). “Türklerin Tarihinde Heykel”, Hürriyet Gösteri Dergisi, Sayı: 66, İstanbul: 81-82
- ÜNAL, Mustafa. (1997). “Azerbaycan Mezar Taşlarında Geleneksel Türk Dini ve İslam’ın Etkileri”, “Uluslar arası 4. Türk Kültürü Kongresi Bildirileri”, Ankara: 287-296. Kültür Bak. Yayınları.
- VASİLİEV, Dimitri. (1997). “Sibirya Müzelerinde Bulunan Gök Türk Heykel ve Sanat Eserleri Koleksiyonları”, Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, Ankara: 297-302. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- YETKİN, Şerare. (1991). Türk Halı Sanatı, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- YILMAZ, Ali. (1948). Tahtacıarda Gelenekler, Ankara: Halk Evleri Yayınları.
- YILMAZ, Anıl. (2005). “Baba mı, balbal mı yoksa bediz mi?”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı: 4, Ankara 206-214
- YILMAZ, Anıl. (2007). “Çuy Bölgesinde Bulunmuş Göktürk Dönemine Ait İki Heykeli Yeniden Değerlendirmek”, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 18, Kırgızistan: 155-165.